

ХҮНИЙ ЭРХ, ЭРХ ЧӨЛӨӨ ТҮҮНИЙГ ХАНГАХ МЕХАНИЗМ

ХСИС-ийн магистрант **Б.Бат-Учрал**

Удирдагч: ХСИС-ийн Удирдлагын сургуулийн Цагдаагийн
Удирдлагын профессорын багийн профессор, хууль зүйн
доктор (Ph.D), цагдаагийн хурандаа Б.Одбаатар

Хүний эрх, эрх чөлөөг хангах ер нь хүний эрхийн тухай асуудал нь хүн төрөлхтөний олон зуун жилийн туршид байнга анхаарлын төвд байж гүн ухаан, шашин, улс төр, эрх зүй мөн түүнчлэн ёс зүйн чухал сэдэв байсаар иржээ.

Нийгмийн хөгжил дэвшлийн үе шат, нийгмийн анги, давхраа түүний доторхи хүчний харьцаа, хоорондын тэмцэл, түүх, соёлын хөгжлийн уламжлал зэрэг олон нөхцөл байдал, хүчин зүйлээс хамааран хүний эрхийн тухай асуудал нь янз бүрийн агуулга, хэлбэрээр илрэн гарч зарим үед түүний шашны агуулга нь түлхүү тодрон хөгжсөн байхад зарим үедээ гүн ухааны агуулга, хэлбэр илүү анхаарал татаж хөгжиж ирсэн байдаг байна.

Хүний эрх гэдэг нь олон талын өргөн хүрээг хамарсан ойлголт бөгөөд одоогийн бидний “хүний эрх” гэж ойлгож, судлаж, хөгжүүлж байгаа энэ судлагдахуун нь олон жилийн нөр их тэмцлийн үр дүнд бий болсон юм.

Хүний нийгмийн хөгжлийн түүхэн он жилүүдэд хүний эрх, эрх чөлөө түүнийг хангах тухай ярих нь бүү хэл хүнийг мөнгө ашиг олох, арилжих, худалдах, мөлжих зэргээр хамжлагат ёсыг эрхэмлэн дээдэлсэн бүхэл бүтэн нийгэм өөрийн хөгжлийн олон зуун жилийг дамжин ирсэн гашуун түүх ч бий.

Энэ бүхэн ч Монгол Улсыг тойрон гараагүйгээр барахгүй түүхэн хөгжлийн явцдаа гадны эзлэн түрэмгийлэгчдэд эрх чөлөө, тусгаар тогтнолоо алдаж бүхэл бүтэн хоёр зууны туршид зовж, шаналан түүнийгээ ямар их хүч, хөдөлмөрөөр эргүүлэн олж авсныг түүхээс бид мэднэ.

Тэгвэл 1990 оны ардчилсан хувьсгалаар Монгол Улсад далан жилийн туршид оршин тогтносон социалист нийгэм түүний үзэл баримтлал, үнэт зүйлийг үндсээр нь өөрчлөн өнөөгийн бидний сонгож авсан чөлөөт ардчилсан нийгэм нь хүний эрхийг хамгийн гол үнэт зүйлээ гэж үздэг байна. Чөлөөт ардчилсан нийгэмд хүний эрх, эрх чөлөөний тухай асуудал нь эрх зүйн тэр дундаа олон улсын эрх зүйн судалгааны анхаарлын төвд байнга оршиж хөгжлийн өөрийн бодит чиг хандлага, байр сууриа хэдийнээ олж авсан байна.

Энэ бүхнээс дүгнэж үзэхэд **хүний эрх, эрх чөлөө гэж юу вэ? Хүний эрх, эрх чөлөөг хангах гэж юу вэ?** гэсэн асуудлууд зайлшгүй урган гарч ирнэ.

“Хүний эрх” гэсэн ойлголтийг хэл бичгийн найруулга зүйн бүтцээс нь авч үзвэл “хүн”, “эрх” гэсэн хоёр үгний нийлбэрээс бүтэж байгааг харагдуулах авч энэ нь цаанаа маш гүн гүнзгий утга, агуулга, оюун санааны илэрхийлэл юм.

Хүн өөрөө байгаль, нийгмийн хөгжлийн бүтээгдхүүн бөгөөд хүнийг тойрсон онолын тайлбарууд нь нэг талаас байгаль-биологийн, нөгөө талаас нийгэм-соёл түүний харилцан хамаарал гэсэн хоёр үндсэн агуулгаар тайлбарлагдаж байна¹.

Тухайлбал: Эрх зүйн эх толь бичигт бие хүн (хүнийг)-ийг (*англи. personal; орос. личность*):

1) нийгмийн харилцааны идэвхитэй субъект, нийгмийн гишүүн болохыг харуулсан хүний эрхийн ухагдахуун; 2) ... бусадтайгаа харилцан, хамтран ажиллаж, амьдрах чадвар төлөвшсөн хүн² гэж тодорхойлжээ.

¹ Х.Эрдэнэбат. Хүний халдашгүй эрх. УБ., 2002. 8-9 дэх тал, Х.Бат-Ялалт. Хүний эрхийн онол. УБ., 2004. 42 дах тал, В.А.Кондрашов. Философийн шинэ толь бичиг: нэмж засварласан 3 дахь хэвлэл. Москва, 2008. 668 дах тал (*орос хэл дээр*), Б.Я.Гаврилов. Хүний үндсэн хуулиар олгогдсон эрх, эрх чөлөөг шүүхийн өмнөх шатанд хангах зарим асуудал /хууль зүйн ухааны докторын диссертаци. Москва: 2003. 7 дах тал. (*орос хэл дээр*).

² С.Нарангэрэл. Эрх зүйн эх толь бичиг: нэмж засварласан хоёр дахь хэвлэл. УБ., 2008. 71 дэх тал.

Энэ байдлаас дүгнэхэд хүний эрхийн тухай ойлголт, ухагдхуун нь байгаль, нийгмийн хөгжлийн мөн чанартай салшгүй холбоотой юм гэсэн дүгнэлтийг өгөхөд хүрч байна.

Хүний эрхийн тухай ойлголт нь бие хүний үнэ цэнийн тухай үзэл санааны илэрхийлэл юм. Хүний эрх нь түүний өөрийн төрөлхийн буюу байгалийн, заяагдмал шинж чанар тухайн хүний зан харьцаа, нийгмийн харилцаанд оролцож байгаа үйл ажиллагаагаар илрэн гарч байдаг. Тиймээс хүн өөрийн эрхээ хэрхэн ухамсарлаж зөв эдлэж, хэрэгжүүлж байна тэр хэмжээгээр түүний нэр хүнд, нийгмийн үнэ цэнэ өсч байдаг. Өөрөөр хэлбэл түүнд нийгмийн зүгээс буюу бусдаас өгөх үнэлэмж ямагт зөв, эерэг байдаг байна.

Хүний эрх, түүнийг хангах тухай асуудал нь олон орны эрдэмтэн, судлаачдын анхаарлын төвд цаг ямагт оршин байж энэ чиглэлээр бичигдсэн судалгаа шинжилгээний бүтээл, өгүүлэл, нийтлэл нэлээд олон төдийгүй судлаач бүр хүний эрх, эрх чөлөөний тухай асуудлыг өөр өөрийн байр сууринаас хандаж тайлбарласан байдаг ба үүний заримаас авч үзэж үнэлэлт дүгнэлт өгвөл:

Монголын нэртэй хуульч, эрдэмтдэд хүний эрхийн талаар томъёолон тодорхойлохдоо:

Хүний эрх гэдэг нь хүнээс эдийн засаг, нийгэм, улс төр, соёлын амьдралын бүх хүрээнд төртэй харилцах эрх зүйн байдлыг илэрхийлдэг ухагдахуун. Хүний эрхийг угаас заяасан, салгаж болдоггүй зүйл хэмээн үзэж “Хүний эрхийг чөлөөтэй, үр нөлөөтэй хэрэгжүүлэх нь иргэний нийгэм, эрх зүйт төрийн нэг үндсэн зарчим юм. Хүний эрхийг туйлын, харьцангуй гэж ангилдаг. Туйлын эрх бол угаас заяасан тул ардчилсан улсад ямар ч нөхцөлд хязгаарлах, түр зогсоохыг зөвшөөрдөггүй. Туйлын эрхэнд амьд явах, хувийн халдашгүй эрхтэй байх, нэр төр, алдар хүнд, хувийн болон гэр бүлийн нууцыг хамгаалах, шашин шүтэх, эс шүтэх эрхүүд болон эрүү шүүлт, хүчирхийлэл болон хүний нэр гутаан доромжлохоос чөлөөтэй байх эрхүүд хамаардаг. Эдгээрээс бусдыг нь харьцангуй буюу хуулиар тогтоосон /позитив/ эрх гэдэг бөгөөд онц болон дайны байдалтай зэрэг онцгой нөхцөл байдал тохиолдсон үед хязгаарлах буюу тодорхой хугацаатай түр зогсоох журам тогтоож болдог¹” гэж тодорхойлсон байна.

Харин академич С.Нарангэрэлийн “Эрх зүйн эх тайлбар толь бичигт”-т хүнийг эрхийг (англи. *human rights*; орос. *право человека*) – **“хүний төртэй харьцах, түүний эдийн засгийн, нийгэмшлийн, улс төрийн, соёлын хүрээн дэх боломж ба шаардлагын эрх зүйн байдлыг тодорхойлсон ухагдахуун”** гээд үүнд “тухайн улсын иргэн, гадаад улсын харъяат иргэн ба харьяалалгүй хүмүүсийг нийтэд нь багтаах бөгөөд орчин цагийн дэлхий ертөнцөд хүнийг эрхийг жам ёсны ба хүнээс салгашгүй хэмээсэн төсөөлөл голлодог²” гэж тайлбарлаад хүний эрхийг эрх чөлөөтэй ба зохистой хэрэгжүүлэх нь иргэний нийгэм ба эрх зүйт төрийн нэг үндсэн шинж болох талаар тодорхойлсон байна.

Монгол Улсын Хүний эрхийн Үндэсний Комиссын албан ёсны цахим танилцуулгад “Хүний эрх гэж юу” гэдгийг **хүн-эрх-хүнийэрх** гэсэн хэлхээ холбоогоор маш энгийнээр тайлбарласан байна. Үүнд:

Хүн – эрэгтэй, эмэгтэй хүн буюу хүүхэд, хувь хүн

Эрх – энэ бол таньд заяагдсан буюу зөвшөөрөгдсөн боломж. Хууль зүйн утгаараа баталгаатай эрх чөлөө

Хүний эрх – Та зүгээр л хүн учраас таньд байх ёстой бүх эрх³ юм гэж тайлбарласан байгаа нь хамгийн энгийн, ойлгомжтой тайлбар юм.

Хүний эрхийн ойлголтын талаар мөн манай нэрт эрдэмтэд тухайлбал: Б.Чимид “Хүний эрх гэж юуны өмнө хүнд өөрт нь байдаг төрөлх шинж, мөн чанар буюу субъектив (эзэнлэг) эрх мөн⁴”, Д.Лүндээжанцан “Хүн хүсэл зоригоо хэрэгжүүлэн биелүүлэхийн тулд

¹ Ж.Амарсанаа, Г.Баясгалан, Ж.Бямбаа, Т.Мөнхжаргал, Г.Уранцэцэг. Хууль зүйн тайлбар толь бичиг. УБ.: Митита принтинг хэвлэлийн газар. 2003. 398 дах тал.

² С.Нарангэрэл. мөн тэнд. 539 дэх тал.

³ Монгол Улсын Хүний эрхийн Үндэсний Комиссын цахим танилцуулга /вэб сайт. Эх сурвалж, холбоос: <http://mn-nhrc.org/index.php?newsid=535>

⁴ Б.Чимэд. Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал. УБ., 2002. 88 дах тал

явуулж буй үйл ажиллагааны боломжийн хүрээг хүний, эрх, эрх чөлөө гэнэ¹”, Ж.Амарсанаа “Хүний эрх нь хувь хүн, нийгэм, төр хоорондын харилцааны эрх зүйн хэм хэмжээний хэлбэр мөн²” гэж тодорхойлсон байдаг.

Дээрхи тодорхойлолтууд нь хүний эрхийн талаархи нийтлэг ойлголт, тодорхойлолтуудын үндэс болж байна гэж дүгнэж болох бөгөөд товчоор хэлбэл: **“Хүний эрх нь нийтээр хүлээн зөвшөөрөгдсөн нийгэм, улс төр, соёлын хэрэгцээ шаардлагад нийцсэн, хүний өөрийнх нь төртэй харьцах эрх зүйн байдлын боломж, шаардлагыг тодорхойлсон ухагдхуун ба хүний эрхийг хангах нь чөлөөт ардчилсан нийгмийн үндсэн зарчмын нэг юм”** гэсэн дүгнэлтийг өгч болохоор байна.

Хүний эрхийг хамгийн энгийнээр **хүнд төрөлхөөс заяагдсан эрхүүд** хэмээн ойлгож болно. Хүн бүр яс үндэс, арьсны өнгө, хүйс, хэл, шашин шүтлэг, улс төрийн болон бусад үзэл бодол, нийгмийн гарал, өмч хөрөнгө, төрөлх болон бусад байдлаар ялгаваргүйгээр эрхээ эдлэх нь хүний эрхийн хүлээн зөвшөөрөгдсөн үзэл баримтлал юм.

Хүний эрх гэсэн ойлголтод байх хамгийн чухал шинж чанаруудыг авч үзвэл:

1) хүний эрх – хүн бүрийн үнэ цэнэ, эрхэм чанарыг хүндэтгэх үүднээс бий болсон ойлголт;

2) хүний эрх – бүх хүнд ялгаваргүйгээр, тэгш хүртэх түгээмэл шинжтэй;

3) хүний эрх – онцгой нөхцөл байдлаас бусад тохиолдолд тухайн хүнээс булаан авч үл болох салшгүй шинжтэй юм. Тухайлбал: зөвхөн гэмт хэрэг үйлдэж гэм буруутай нь шүүхээр тогтоогдсон үед хүний эрх чөлөөтэй байх эрхийг хязгаарлана;

4) хүний зарим эрхийг орхигдуулан цогц бус байдлаар хүндэтгэх явдлыг хангалтгүй гэж үздэгээс хүний эрх – хуваагдашгүй, өөр хоорондоо харилцан хамааралтай, мөн харилцан уялдаатай гэж хүний эрхийн нийтлэг чанаруудыг тодорхойлсон байдаг³.

Бодит амьдрал дээр хүний нэг эрхийг зөрчсөнөөс болж бусад хэд хэдэн эрх хөндөгдөх явдал олонтаа тохиолддог. Иймээс хүн бүрийн үнэ цэнэ, нандин чанарыг хүндэтгэхэд хүний бүх эрх ижил, тэгш ач холбогдолтой, адил тэнцүү байх шаардлагатай гэж үзэх ёстой.

Хүн нийгмийн амьдралын бүхий л хүрээнд тодорхой эрх эдэлж оролцдог нь тэдний бүтээн байгуулах асар их хүч чадал, авъяас билгийг илэрхийлдэг. Эдгээр эрх нь хүн, нийгэм, төр гурвын хоорондын олон талт харилцаатай зохицон уялдаж, мөн олон төрөл зүйл эрх болон хэрэгжих зүй тогтолтой байдаг. Энэхүү олон төрлийн эрхийг тодорхой бүлэгт хамааруулан хүний эрхийг ангилсан байна. Хүний эрх, эрх чөлөөг үүсэл гарал буюу мөн чанарын талаас нь дараах хоёр үндсэн ангилалд хувааж авч үздэг байна.

1.Хүний жам ёсны буюу заяамал эрх. (амьд явах, эрүүл аюулгүй орчинд аж төрөх, халдашгүй чөлөөтэй байх, гэр бүл үр хүүхэдтэй байх г.м.). Өөрөөр хэлбэл хүн байгалийн бүтээгдхүүн учраас түүний төрөлхийн заяамал гэдгээс үүсэлтэй бичигдээгүй хуулиар зөвшөөрөгдсөн зан үйлийн боломж юм. Жам ёсны эрхийг төрөөс баталж тогтоож болдоггүй бөгөөд харин төр тэрхүү эрхийг нь эдлэх боломжийг хангах ёстой.

2. Хүний зүй ёсны буюу үүсмэл эрх. (сурч боловсрох, сонгох, сонгогдох, эвлэлдэн нэгдэх, бүтээл туурвих, эд мөнгөний туслалцаа авах, г.м.). Энэ эрх нь нийгмийн хэрэгцээнээс үүдэлтэй тул зайлшгүй хуульчлан зохицуулах шаардлагатай. Өөрөөр хэлбэл түүний хүрээ, хязгаарыг төрөөс баталж тогтоосон байдаг⁴.

Хүний эрхийн тухай ойлголт нь хүний эрх чөлөөний тухай ойлголттой салшгүй холбоотой бөгөөд тэдгээрийн харилцан хамаарал, мөн чанарын тухай авч үзэхгүй орхигдуулах нь судалгааны ажлын сул тал болох юм.

“Хүний эрх”-ийн тухай ойлголт нь “эрх чөлөө” гэсэн ойлголттой нягт холбогдож өөрийн мөн чанараа тодорхойлон гаргана. Энэ нь “хүний эрх”-ийн тухай ойлголт нь “эрх чөлөө” гэсэн ойлголтгүйгээр мөн нөгөө талаар “эрх чөлөө” гэсэн ойлголт нь “хүний эрх” гэсэн ойлголтгүйгээр салангид байх боломжгүй гэсэн үг юм. Өөрөөр хэлбэл эрх нь бие

¹ Д.Лүндээжанцан. Шинэ толь сэтгүүл. 1998. №24. 6 дах тал

² Ж.Амарсанаа. Хүний эрх. УБ., 2000. 15 дах тал

³ Хүний эрхийн Дээд комиссарын газар: Нэгдсэн үндэстний байгууллага. Хүний эрх: НҮБ-ын ажилтнуудад зориулсан гарын авлага. УБ., 2003. 3 дах тал.

⁴ Б.Энхтуяа. Хүний эрх, эрх чөлөөний талаарх Олон улсын гэрээний үзэл санаа Монгол Улсын Үндсэн хуульд тусгагдсан нь. УБ., 7 дах тал

хүний нийгэм дэх эрх зүйн зохицуулалтын орчинтой зохицож түүний эрх чөлөөний хэм хэмжээ тодорхойлогдоно.

Тэгэхээр эрх чөлөө гэдэг нь харьцангуй ойлголт төдийгүй хязгааргүй эрх, эрх чөлөө өөрөөр хэлбэл бусдын эрх, эрх чөлөө, улс үндэстний эрх ашиг, аюулгүй байдлаас давсан хүний эрх, эрх чөлөө гэж бас байж болохгүй болохыг хүн төрөлхтөн хөгжлийнхээ явцад хүлээн зөвшөөрсөнтэй холбоотойгоор хүний эрхийн түгээмэл үзэл баримтлалыг нийтээр боловсруулан гаргаж түүнд нийцүүлэн өөрийн орны хууль эрх зүйн орчинг бүрдүүлэн гаргаж хүний эрх, эрх чөлөө, түүнийг хангах механизмыг боловсруулан гаргадаг байна.

Монгол Улсын Хөдөлмөрийн баатар, ардын багш, гавьяат хуульч Б.Чимид мөн хүний эрх, эрх чөлөөний талаар тодорхойлохдоо:

“Хүний эрх гэдэг нь төрөлхөөс заяасан бөгөөд хамгийн эгэл утгаараа хүнд өөрт нь байдаг, нийгмийн дотор заавал эдлэх боломж мөн.

Харин эрх чөлөө гэж хүний эдлэх ёстой бөгөөд хүнээс хаалт хэрэм босгон салгаж үл болох боломжийг хэлнэ¹” гэжээ. Үүнийг товчоор:

Хүний эрх – төрөлхөөс заяасан нийгэмд заавал эдлэх боломж

Эрх чөлөө – хүний эдлэх ёстой салгаж үл болох боломж

гэж маш товч, тодорхой ойлгож болох юм.

Жон Стюарт Милль эрх чөлөөг тодорхойлохдоо: **“Эрх чөлөө гэдэг бол жинхэнэ утгаараа бид өөрсдийн үйл хэргээ өөрсдийн хүслээр гүйцэтгэхдээ бусдын үйл хэргийг үгүйсгэхгүй, түүнд нь саад тотгор учруулахгүй байх явдал мөн²”** гэсэн байдаг. Энэ бол ардчилсан нийгэмд эрх чөлөөг ойлгох ойлголтыг хамгийн энгийн ойлгомжтойгоор тайлбарласан тодорхойлолт гэж дүгнэж болох юм.

Өөрөөр хэлбэл хувь хүний эрхээ хэрэгжүүлэх явцад илрэн гарсан үйлдэл болон нийгэмд биеэ авч яваа байдал, бусдыг хүндэтгэн харьцах харилцаа, түүний ухамсар, соёлын хэмжүүрт бусдаас өгч байгаа үнэлэмжийн тухай ойлголт энд агуулагдсан байна.

Эрх чөлөө гэдэг бол хүн бүр бусдын оролцоо, албадлага, шахалт, хавчилтгүйгээр өөрийн хүссэн зүйлээ сонгох боломж мөн. Гэхдээ энэ нь харьцангуй ойлголт бөгөөд хязгааргүй эрх чөлөө гэж бас үгүй юм.

Эрх чөлөө гэдэг бол хүн өөрийн эрхийн хүрээнд амьдрах, үйл ажиллагаа явуулахыг хэлэх бөгөөд бусдын эрх, эрх чөлөөнд саад учруулсан түүнээс давсан илүү эрх, эрх чөлөө байх учиргүй. Хэрэв хүн бүр өөрийн эрх, эрх чөлөөгөө эдлэж байна гээд санасан бүхнээ чөлөөтэй, хэнээс ч үл хамааран, өөрийн дур зоргоор эдэлбэл эрх чөлөөг буруугаар ойлгож “дураараа авирласан” үйлдэл болно. Мэдээж “эрх чөлөө”, “дур зорго” хоёр маш их ялгаа, заагтай өөрийн гэсэн хэмжүүртэй учир түүгээрээ мөн чанар нь тодорхойлогдож байдаг. Энэ нь төрөөс тогтоосон буюу зөвшөөрсөн хууль зүйн боломжит байдал бөгөөд дараах агуулгыг илэрхийлсэн байна. Үүнд:

- хүн эрх, эрх чөлөөгөө эдлэхдээ бусдын эрхийг хөндөхгүй байх;
- эрхээ эдлэхийн зэрэгцээ үүргээ хүлээсэн байх;
- хүний жам ёсны эрхийг төрөөс хүлээн зөвшөөрсөн байхын дээр хүний зүй ёсны эрхийн хүрээг төрөөс тогтоож зохицуулсан байх;
- хүн эрхээ эдлэх нөхцөл боломжийг хангах үүргийг төр өөртөө хүлэсэн байх;
- хүний эрх, эрх чөлөө нь хүн хэрэгцээгээ зохистой, ухаалгаар хангах гол нөхцөл нь болсон байх;
- хүний эрх, эрх чөлөөний зарчмуудыг Олон улсын эрх зүйн баримт бичгүүд болон Үндсэн хуульд томъёолж тодорхойлсон байх³ зэрэг болно.

¹ Б.Чимэд. Үндсэн хуулийн мэдлэг. УБ., 2008. 94 дэх тал.

² Жон Стюарт Милль (1806-1873) нь 1806 оны 5 сарын 20-нд Английн Лондон хотод Ост-Инди компанид өндөр албан тушаал хашиж байсан шотланд гаралтай эдийн засаг, философичийн гэр бүлд төрсөн Английн эдийн засагт, философич, улс төрийн зүтгэлтэн, сонгодог улс төрийн эдийн засгийн онолын гол төлөөлөгч. Тэрээр өөрийн “Эрх чөлөөний тухай”, “Миний судалгааны ажлын төрөл” зэрэг философ, гүн ухааны алдарт бүтээлдээ хувь хүн, нийгмийн харилцааны талаар тодорхой тусган харуулсан байдаг.

Эх сурвалж, холбоос: http://c-bajun-v.narod.ru/libr1_bn/philosof/txt_1/dsmil_fr.htm

³ Хүний эрхийг хангах, хамгаалах эрх зүйн зохицуулалтын талаар дараагийн бүлэгт авч үзэх болно.

Хүний эрх, эрх чөлөөг ардчилсан, шударга нийгмийн нэг үнэт зүйл мөн гэдгийг одоо хүн бүр хүлээн зөвшөөрдөг болсон ч энэ нь нийгмийн хөгжил, дэвшлийн он цагийн урт удаан түүхийн туршид дандаа сайн сайхнаар төсөөлөгдөн уламжлагдаж ирсэн гэвэл түүн шиг ташаа ойлголт байхгүй юм.

Хүн төрөлхтний түүхийн дийлэнхи үед эрх, эрх чөлөөг зөвхөн ноёд, язгууртан, эрхэм дээдэс зэрэг тодорхой хүмүүс буюу хэсэг бүлэгт олгосон тусгай эрх дарх гэж ойлгож явсан цаг үе хийгээд одоо ч хүний эрх, эрх чөлөөний тухай ямар ч ойлголтгүй хүний наад захын эрх, амьдрах орчин нөхцөл нь хангагдаагүй улс, орон байсаар байгаа нь эрх, эрх чөлөө ямар их хүч, хөдөлмөр, тэмцлийн үр дүнд бий болдогыг харуулж байна.

Эрх чөлөө бол хүний бусад үнэт зүйлсийн үндэс болдог учраас хамгийн үнэ цэнэтэй зүйл юм. Эрх чөлөө хүнд өөрийн сонгосон амьдралаараа амьдрах боломж олгодог. Энэ нь мөн харьцангуй ойлголт бөгөөд магадгүй хүн бүр, нийгэм, ялангуяа, төр засаг ийм орчин нөхцлийг бүрдүүлэх боломжгүй юм гэж үзэж болох ч эрх чөлөөний тухай ойлголтын бас нэг утга, мөн чанар нь бусдын амьдрал, үйл хэрэгт хөндлөнгөөс оролцохгүй байхыг шаарддагт оршин байна.

Хүний эрх, эрх чөлөөний талаархи дээрхи ойлголт, тодорхойлолтыг нэгтгэн дүгнэхэд хүний эрх, эрх чөлөөний тухай ойлголт нь салангид байдлаар авч үзэх ойлголт биш харин бие биенээсээ харилцан хамаарал бүхий нягт холбоотой ухагдхуун болох нь харагдаж байна.

Хүний эрх, эрх чөлөөг зарлан тунхаглаад орхих бус харин дэлхийн улс орон **хүний эрх, эрх чөлөөг яаж хангаж байна вэ?** гэсэн асуудал зайлшгүй урган гарч ирнэ.

Хүний эрх нь хүний нандин чанар, үндсэн эрх, эрх чөлөөнд харшлах аливаа үйлдлээс хувь хүн болон аливаа бүлгийг хамгаалдаг хүний эрхийн хууль тогтоомжоор¹ баталгаажин түүнийг хэрэгжүүлэх механизмаар дамжин хангагдаж байх ёстой. Өөрөөр хэлбэл хүний эрх, эрх чөлөөг улс орон бүхэн нийтээр зарлан тунхаглаад орхих бус түүнийг хангах, хэрэгжүүлэх механизмыг бий болгож түүний хэрэгжилтээр хүний эрхийн баталгаа хэрхэн хангагдаж байгааг үнэлэх, дүгнэх явдал бөгөөд тэр ч байтагүй энэ нь өнөөдөр аливаа улс орны хөгжлийн түвшин, олон улсын тавцанд эзлэх байр суурийг тодорхойлох шалгуур үзүүлэлт болтлоо хөгжиж байна.

Хэдийгээр хүний эрх нь хүний салшгүй, заяагдмал жам ёсны эрх ч гэлээ нийгмээрээ амьдрах болсон үеэс хүн, нийгэм, төр улс, хүмүүсийн хоорондын харилцаа, хамаарлыг илэрхийлэх болсон. Энэ нь хувь хүнд төр, нийгэмтэй харьцах эрх чөлөөг өгч, төр нь хувь хүн, иргэнийхээ эрхийг хангах, хамгаалах үүргийг хүлээх шаардлагыг бий болгож энэ нь улмаар **хэрэгжүүлэх механизмыг** бүрдүүлж байгаа өөр хоорондоо харилцан хамаарал бүхий орчинг бий болгож байна.

Тэгвэл механизм гэж юу вэ?

“Механизм” гэсэн үг анх “mechane” – “машин” гэсэн грек үгнээс үүсэлтэй бөгөөд С.И.Ожеговагийн тайлбар толь бичигт механизмыг:

1) машин, аппарат, тоног төхөөрөмжийн үйл ажиллагааг хангах дотоод бүтэц (системийн уялдаа холбоо); 2) ямар нэгэн төрлийн үйл ажиллагааны ажиллах горим, журмыг тодорхойлж буй системийн бүтэц; 3) ямар нэгэн үйл ажиллагаа, үйл явдлын төлөв, явц байдлыг тодорхойлж буй зүйл² гэжээ.

Үүнээс дүгнэхэд механизм гэдэг нь ямар нэг тодорхой үйл ажиллагааг хэрэгжүүлэх, хангах нөхцөлүүдийг дэмжих уялдаа холбоог хангаж байгаа цогц шинж чанартай үйл ажиллагааны бүтэц (систем) байна. Товчоор дүгнэвэл:

“Ямар нэгэн үйл ажиллагаа нэг үйлдлээр бус хэд хэдэн үйлдлийн нэгэн зэрэг ажиллах нөхцлөөр дамжин хэрэгжиж зорилгоо ханган биелүүлнэ” гэсэн санаа юм.

Тэгвэл хүний эрхийг хангах механизмын хамгийн гол үндэс суурь нь тухайн улс орны хууль эрх зүйн орчин, түүнийг дагаад хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны бүтэц, зохион байгуулалт, түүний удирдлага гэсэн хүрээг хамруулан авч үзэх бөгөөд эрх зүйн орчин нь

¹ Хүний төрөлх эрхийг албан ёсоор олон улсын хүний эрхийн хууль тогтоомжоор тодорхойлдог. Хүний төрөлх эрхийн хууль зүйн хэлбэрийг 1945 онд анх хэлэлцсэнээс хойш хүний эрхийн Олон улсын Түгээмэл Тунхаглал, гэрээ, бусад эрх зүйн баримт бичгүүд цувран гарч баталгаажсан гэж үздэг.

² С.И.Ожегова. Орос хэлний тайлбар толь бичиг. Москва: Оникс хэвлэлийн газар. 2008. 328 дах тал. (орос хэл дээр).

олон улсын гэрээ, конвенци түүнд нийцүүлэн гаргасан эрх зүйн баримт бичгүүд болон эрх зүйн бусад эх сурвалжаар дамжин илэрхийлэгддэг.

Хүний эрхийн хууль тогтоомж нь улс оронд хүний эрхийг хангах талаар тодорхой алхмуудыг хийх үүрэг хүлээлгэдгээс гадна тусгайлан заасан үйлдэл хийхийг мөн хориглодог байна.

Хэдий тийм боловч хууль тогтоомж нь хүний эрхийг тогтоодоггүй бөгөөд хүний эрх нь хүн бүрт, хүн болсныхоо хувьд угаас заяагдсан төрөлх чанар юм.

Эрх зүйн эх сурвалж нь ерөнхийдөө хувь хүн болон бүлэг хүмүүсийг эрхийг нийгэм, төрөөс хэрэгжүүлж байгаа хууль бус үйлдэл болон эс үйлдлээс албан ёсоор хамгаалахад зориулагдсан байдаг.

Орчин үеийн аливаа ардчилсан төр, нийгэм нь иргэнийхээ өмнө түүний эрх, эрх чөлөө, хууль ёсны эрх ашгийг хангах, хамгаалахын тулд нийгмийн дэг журам, орчин нөхцөл боломжийг хангах, зөрчигдсөн эрхийг сэргээн тогтоох үүргийг хүлээсэн механизмыг бүрдүүлсэн байх ёстой.

Хүний эрхийг хангах, хамгаалах механизм, түүнийг бүрдүүлэх тухай асуудал нь зөвхөн тухайн нэг улс орны хэмжээнд авч үзэх асуудал биш бөгөөд түүнийг хэрэгжүүлж байгаа үйл ажиллагааны цар хүрээ, зорилго чиглэлээр нь:

1. Хүний эрхийг хамгаалах олон улсын механизм
2. Хүний эрхийг хамгаалах бүс нутгийн механизм
3. Хүний эрхийг хангах үндэсний механизм
4. Хүний эрхийг хамгаалах хэрэгсэл ба хяналтын механизм¹ гэж ангилан авч

үздэг байна.

Хүний эрхийг хангах, хамгаалах олон улсын эрх зүйн хэм хэмжээ, түүнийг хэрэгжүүлэх тогтолцоог бий болгоход урт удаан хугацаанд уламжлагдаж ирсэн хоёр зарчим саад болж ирсэн байдаг. Үүнд:

Нэгдүгээрт: Аливаа улс орны дотоод хэрэгт хөндлөнгөөс оролцохыг хориглох.

Хоёрдугаарт: Улс орнуудыг зөвхөн олон улсын эрх зүйн субъект гэдгээр нь эрх зүйн эрх, үүргийг нь хүлээн зөвшөөрдөг байсан явдал.

Энэ нөхцөлд тухайн улс, орны төрийн зүгээс иргэдийнхээ эрх, эрх чөлөөг хязгаарлах, зөрчих явдлаас нь хамгаалах хамгаалалт байхгүй байв. Тухайлбал, дэлхийн нэг, хоёрдугаар дайны үед хүмүүс үй олноор үрэгдэж, тэр дундаа хэдэн сая еврейчүүдийг хомроглон устгаж, хүн төрөлхтөний түүхэнд аймшигт хэрцгий гэмт хэрэг үйлдэгдсэн байдаг. Мөн үй олноор хомроглон устгах, хүчирхийлэх, боолчлох, арьс өнгөөр ялгаварлан гадуурхах гэх мэт олон зөрчлүүдийг таслан зогсооход олон улсын эрх зүй төвийг сахисан уламжлалт хандлагаасаа салах зайлшгүй нөхцөл бүрдэж улс, орны өөрийн үндэсний эрх зүйн тогтолцоо нь энх тайвныг сахин хамгаалах, хүний эрх, эрх чөлөөг хангах, хамгаалах хангалттай баталгаа болж чадахгүй байгаа нь нотлогдсон.

Түүхийн энэ мэт олон жишээ баримттай үйл явдлаас улбаалан улс орнууд бүгдээр нэгэн зэрэг хүний эрхийг хангах, хамгаалах явдал дээр санал нэгдэж **олон улсын механизмыг** бий болгосон байна.

Тэгвэл **Монгол Улс хүний эрхийг хангах, хамгаалах үндэсний механизмыг хэрхэн бүрдүүлж хангаж ажиллаж байна вэ?** гэдэг нь бас л анхаарал татсан асуудлын нэг юм.

Монгол Улс 1992 онд анхны ардчилсан Үндсэн хуулиа баталж түүнийхээ оршил хэсэгт нийгмийнхээ зорилтыг “Улсынхаа тусгаар тогтнол, бүрэн эрхт байдлыг бататган бэхжүүлж, хүний эрх, эрх чөлөө, шударга ёс, үндэснийхээ эв нэгдлийг эрхэмлэн дээдэлж, төрт ёс, түүх, соёлынхоо уламжлалыг нандигнан өвлөж, хүн төрөлхтөний соёл иргэншлийн ололтыг хүндэтгэн үзэж, эх орондоо хүмүүнлэг, иргэний ардчилсан нийгэм цогцлуулан хөгжүүлэхийг эрхэм зорилго болгоно²” хэмээн тунхагласан нь чөлөөт ардчилсан нийгмийн тулгуур зарчимд бүрэн нийцсэн хүний эрх, эрх чөлөөг хангах бүхий

¹ Монгол Улсын Хүний эрхийн Үндэсний Комиссын албан ёсны цахим танилцуулга. Эх сурвалж, холбоос: <http://humanrights.mn>

² Монгол Улсын Үндсэн хууль. [1992 оны 01 дүгээр сарын 13-ны өдөр УИХ-аас баталсан]: Эх сурвалж, холбоос: <http://www.legalinfo.mn/law/details/367?lawid=367>

л орчин нөхцөлийг бүрдүүлсэн нийгмийг эх орондоо бүтээн байгуулна гэдгээ дэлхий нийтэд зарлан тунхаглаж байгаа Монгол Улсын хөгжлийн чиг баримжаа, үзэл баримтлал юм.

Түүнчлэн олон улсын хүний эрхийг хангах, хамгаалах механизмд бүрэн нийцүүлсэн, дэлхий нийтээр хүний эрхийг хангах, хамгаалахаар хүлээн зөвшөөрсөн түгээмэл зарчимд тулгуурласан, түүнчлэн өөрийн орны нийгэм, үндэсний онцлог байдлыг тусгаж Олон Улсын Хүний эрхийн Билл¹-д нийцүүлсэн “Хүний эрхийг хангах Үндэсний хөтөлбөр²”-ийг боловсруулан гаргасан нь Монгол Улсын Үндсэн Хуульд заасан төр нь хүний эрх, эрх чөлөөг хангахуйц эдийн засаг, нийгэм, хууль зүйн болон бусад баталгааг бүрдүүлэх, хүний эрх, эрх чөлөөг зөрчихтэй тэмцэх, хөндөгдсөн эрхийг сэргээн эдлүүлэх үүргийг иргэнийхээ өмнө хүлээж хэрэгжүүлэх механизмыг бүрдүүлж байгаа хэрэг бөгөөд Үндэсний хөтөлбөрийг Засгийн газар 2003 оноос дөрөв, дөрвөн жилээр тодотгосон төлөвлөгөөтэйгээр эрхлэн хэрэгжүүлж ирсэн байна.

Хүний эрхийг хангах Үндэсний хөтөлбөр нь төрөөс хүний эрх, эрх чөлөөг хангах зохистой механизмыг бүрдүүлсэн, эрхийг зөрчихтэй тэмцэх, хөндөгдсөн эрхийг сэргээн хэрэгжүүлэхэд засаг, төрийн байгууллага, албан тушаалтны хариуцлагыг дээшлүүлэхэд чиглэсэн, иргэний нийгэм, нутгийн өөрөө удирдах байгууллага, төрийн бус байгууллага, олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл, хувийн хэвшлийн оролцоог өргөтгөн, үр нөлөөг нь сайжруулах, иргэдийн санаачлагыг өрнүүлэх чиглэл, арга замыг тодорхойлсон олон асуудлыг цогцоор нь авч үзсэн чухал баримт бичиг болсон гэж дүгнэж үзэж болохоор байна.

Үндэсний хөтөлбөрт зааснаар Монгол Улсын Хүний эрхийг хангах үндэсний механизм нь:

- 1) хууль тогтоох болон бүх шатны гүйцэтгэх байгууллага;
- 2) Хүний эрхийн Үндэсний Комисс, шүүх, прокурор, өмгөөлөх мэт хүний эрхийг хангах шууд үүрэг зорилго бүхий төрөлжсөн байгууллагууд;
- 3) нутгийн өөрөө удирдах байгууллагуудыг оролцуулан иргэний нийгмийн бүх байгууллага, хөдөлгөөн, олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл;
- 4) бүх төрлийн бизнес эрхлэгч хувийн хэвшлийн байгууллагуудын үйл ажиллагаа;
- 5) хүний эрхийг хангах, хамгаалах ажлын алба, тэдгээртэй адилтгах дотоодын хэрэглүүрүүд гэсэн бүрдэл хэсгээс бүрдэж эдгээр бүрдэл хэсгийн чадавхи, хүний эрхийг хангах, хамгаалах үйл ажиллагааны үүрэг хариуцлагыг Монгол Улсын Их хурал, Засгийн газар, Шүүх эрх мэдлийн байгууллага, Хүний эрхийн Үндэсний комисс, төрийн бус байгууллага, хувийн хэвшлийн аж ахуйн нэгж байгууллагууд гэсэн шат дараалсан хэлбэрээр тодорхойлон хүний эрхийг хангах, хамгаалах механизмыг бүрдүүлж өгсөн нь чухал байна.

Хэдийгээр хууль эрх зүйн таатай орчин бүрдсэн хийгээд хүнийг эрх, эрх чөлөөг хангах механизм тэдгээрийн үйл ажиллагааны уялдаа холбоо тодорхой байгаа ч өнөөдөр хүний эрх, эрх чөлөө зөрчигдөх явдал байсаар байгаа нь хүний эрхийг хангах механизм түүний харилцан ажиллагаа хангалтгүй байгаа явдалтай холбоотой гэж бид үзэж байна.

Үүний тулд яах ёстой вэ гэсэн? гэсэн асуудал мөн л тавигдах ба үүнд хариулт олохын тулд судалгааны ажлын үр дүнд тулгуурлан дараах арга хэмжээнүүдийг зайлшгүй авч хэрэгжүүлэх ёстой гэж товч дүгнэж байна.

1. Хүний эрхийг хангах үндэсний механизмын оролцогч талуудын эрх үүргийг нэмэгдүүлж, үйл ажиллагааны уялдаа холбоог нь сайжруулах;

¹ Хүний эрхийн Билл гэдэг нь хүний эрх, эрх чөлөөг хэрэгжүүлэгч механизмыг тогтоосон олон улсын хүний эрхийн 4 үндсэн баримт бичиг юм. Үүнд: 1.Хүний эрхийн Түгээмэл Тунхаглал. (1948.12.10-нд НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейн шийдвэрээр баталсан хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалах чиг үүрэг бүхий баримт бичиг). 2.Иргэний болон Улс төрийн Эрхийн тухай Олон улсын Пакт. (НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейн 1966.12.16-ны өдөр баталж, 1976.03.23-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон олон улсын хамтын ажиллагааны зарчмыг тодорхойлсон гэрээ). 3.Иргэний болон Улс төрийн Эрхийн тухай Олон улсын Пактын I дэх нэмэлт протокол. (НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейн 1966.12.16-ны өдөр баталж, 1976.03.23-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон олон улсын гэрээ). 4.Эдийн засаг, нийгэм, соёлын Олон улсын Пакт. (НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейн 1996.12.16-ны өдөр баталж, 1976.01.03-ны өдөр хүчин төгөлдөр болсон олон улсын хамтын ажиллагаанд үндэс болгох зарчмыг тодорхойлсон гэрээ).

²Монгол Улсын Их хурлын 2003.10.24-ны 41-р тогтоол. Хүний эрхийн үндэсний хөтөлбөр батлах тухай. Эх сурвалж, холбоос: <http://www.legalinfo.mn/annex/details/3225?lawid=6265>

2. Орон нутгийн Засаг даргын үйл ажиллагааны хөтөлбөрт “Хүний эрхийг хангах” тухай бүлэг, хэсгийг бий болгож үйл ажиллагааны үнэлж болохуйц төлөвлөлтүүдийг бий болгож үр дүнг нь тооцож байх;

3. Хүний эрхийг хангах Үндэсний хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх төсвийг тусгайлан улсын төсөвт жил бүр суулгаж, зарцуулалтыг бодит хийсэн ажлаар нь үнэлж, дүгнэж байх;

4. Хууль эрх зүйн шинэчлэлийг шуурхай явуулж хүний эрх, эрх чөлөөг хангах механизмын уялдаа холбоог хангасан эрх зүйн таатай орчинг бүрдүүлэх;

5. Орон нутагт хүний эрхийг хангах чиглэлээр ажиллах хүний тоог нэмэгдүүлэх, тэр дундаа иргэд сумандаа хууль зүйн туслалцаа авах боломжийг бүрдүүлэх;

6. Мөн хууль сахиулах байгууллагын алба хаагчдын мэдлэг боловсролыг дээшлүүлэхэд анхаарч хүний эрх, эрх чөлөөг хангахад чиглэсэн эрх зүйн баримт бичгүүдийг судлуулах, олон улсын эрх зүйн мэдлэгийг дээшлүүлэх сургалтуудыг зохион байгуулах зэрэг арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна гэсэн саналыг дэвшүүлж байна.

Ингэснээр хүний эрх, эрх чөлөөг хангах, хамгаалах механизм улам боловсронгуй болж бүх шатанд хүний эрх хангагдах орчин бүх талаасаа бүрдэж үйл ажиллагааны тодорхой ахиц дэвшлүүд гарна гэж дүгнэж байна.